

A magyar keresztény terminológia bizánci rítusú szláv elemei

1. Bevezetés. A magyar köznyelvi szókincs idegen eredetű elemei közül a legnagyobb tételt szláv jövevényszavaink teszik ki (VERMES 1941, PAPP 1967: 521, vö. ZOLTÁN 2017a: 1), természetes tehát, hogy a szláv eredetű szavak keresztény terminológiánkban is számosak és fontosak. Elég, ha néhány alapvető terminusra utalunk: *kereszt*, *keresztel*, *kereszttyén* (ebből később a *kereszt* beleértésével *keresztény*); *apáca*, *apát*, *barát* 'szerzetes', *pap*; *pokol*; *szent*, *szentel*; *szerda*, *csütörtök*, *péntek*, *szombat*; *zarándok*, *vecsernye*, *zsoltosma*. Ide tartozik néhány ma már főleg csak biblikus összefüggésben használt szó és szólás is: *hálát ad*, *malaszt*, *nyoszolya*, *parázna*, *szövétnék*.

Régi szláv jövevényszavaink tekintélyes száma arra enged következtetni, hogy ezek nem egyszerű nyelvhatár menti érintkezéssel jutottak a magyarba, hanem nagyobb számú néptömegnek a Kárpát-medence központi területein történt beolvadása útján (BALASSA 1937: 46; vö. még: BENKŐ 1997: 170, KIEFER 2010: 716). A közelmúlt jelentős külföldi kutatói közül elsősorban EVGENIJ CHELIMSKIJ (1950–2007) képviselte és támasztotta érvekkel alá azt az álláspontot, hogy a honfoglaló magyarság elsősorban nem a perifériákon a szomszédos szláv népességgel való érintkezés során, hanem a Kárpát-medence központi területein, az itt talált szláv lakosság beolvastása folyamán vette át régi szláv jövevényszavainkat (CHELIMSKIJ 1988).

CHELIMSKIJ a honfoglaláskor a Kárpát-medencében talált szlávok nyelvéből próbálta magyarázni a magyar keresztény terminológia összes szláv elemét, teljesen feleslegesnek nyilvánítva minden olyan kísérletet, amely e halmazból megpróbálta kiválasztani azokat, amelyek a bizánci, illetve a nyugati térítés szláv nyelvi közvetítésének a nyomait viselik magukon (CHELIMSKIJ 1993).

CHELIMSKIJ-nek több konkrét kérdésben igazat kell adnunk: valóban nem lehet például *kereszt* vagy *pap* szavunkat a bizánci térítéssel összefüggésbe hozni csak azért, mert ezek szláv előzményei ma többnyire az ortodox szlávok nyelveire jellemzők. Ugyanakkor azonban azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a magyarok körében a szervezett bizánci térítés a honfoglalás után kezdődött,¹ tehát a Kárpát-medencében talált szlávok nyelve mellett a bizánci misszionáriusok nyelve is hathatott a magyarra. A kimagaslóan nagy számú szláv jövevényszót a magyar nem fogadhatta be a honfoglaláskor egyszerre, a helyben talált szláv nyelvű lakosság asszimilálása időt vett igénybe, ezért a honfoglalást követő egy-két évszázadban a szláv–magyar kétnyelvűség elterjedtsége valószínűsíthető. Kézzelfogható bizonyítékai ennek az *Ácsteszer*, *Kálsár*, *Lippahárs* típusú tautologikus szláv–magyar helynevek (KISS 1979); a huzamosabb ideig tartó kétnyelvűségnek köszönhető a tekintélyes számú szláv mintára alkotott tükörszó is a magyarban (pl. *kedd* < *keted*, vö. óegyházi szláv *вторъкъ* 'kedd': *вторъ* 'második', *tizenegy*,

¹ A bizánci térítés történetéről újabban I. RÉVÉSZ ÉVA munkáit (2014, 2016), ezek a korábbi szakirodalom kritikai áttekintését is tartalmazzák.

tizenkettő stb., vö. óegyházi szláv *edinъ na desęte, dъva na desęte* stb.); ide tartozik valószínűleg a *fog* ige használata is a jövő idő segédigéjeként (ZOLTÁN 2018). (A szláv mintájú tükörszavakról részletesen l. KISS 1976; a tükörszavak és a kétnyelvűség összefüggéséről szláv–magyar viszonylatban l. még H. TÓTH 2000: 12. A jövevényszavakról és a tükörszavakról a magyarban újabban l. ZOLTÁN–JANURIK 2018.)

2. A bizánci térítés nyelve. Nem véletlen, hogy a bizánci egyház a magyarok között végzendő térítő munkára szlávul tudó misszionáriusokat küldött. Amint GYÖRFFY GYÖRGY fogalmazott: „Mivel a görög püspök Magyarországon a görög nyelvvel semmit sem ért el, viszont a szlávokkal régóta szimbiózisban élő magyarok legtöbbször tudott valamit szláv nyelven, a görög püspök bolgár-szláv tolmácsokkal kezdhette el az igemagyarázatot” (MTört. I/l: 684. Vö. újabban: KORDÉ 2018: 14–15, KOROMPAY 2019). Szláv–görög kétnyelvű papokat Bizáncban nem volt nehéz találni, tömegesen éltek ekkor szlávok Macedóniában. Innen, Szalonikiből került ki a 9. század második felében Pannóniában is megfordult testvérpár, a szláv írásbeliséget és liturgikus nyelvet megalkotó Konstantín-Cirill és Metód is, ilyen görög–szláv kétnyelvű bizánci alattvalók lehettek a 10. század végén a keleti szlávok térítésére induló misszionáriusok is, akik nemcsak az óegyházi szláv liturgikus nyelvet vitték magukkal Kijevbe, hanem macedóniai szláv dialektusuk néhány szavát is meghonosították a keleti szlávban (STRACHOV 1988: 84, 2003: 106–107).

CHELIMSKIJ-el általában egyetértve abban, hogy a magyaroknak a honfoglalást követően² felesleges lett volna a szomszédos szláv nyelvekből átvenni jövevényszavakat, amikor itt, az ország belsejében is volt szláv nyelvű népesség, mégpedig olyan, amelynek körében már jóval a magyarok bejövetele előtt folyt térítés, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a keresztény tanok intézményes terjesztése során a hittérítők anyanyelvjárása is hathatott a magyarra, mégpedig azokban az esetekben is, amikor a szláv nyelvek nagyfokú hasonlósága miatt ezt bizonyítani nem tudjuk (*barát, szent, szentel, kereszt, keresztel, pap* stb.). Kizárni tehát nem lehet, hogy az elvben a hazai (CHELIMSKIJ terminológiájában: a pannóniai) szlávból is átvehető egyházi műszavak meghonosításában a macedóniai szláv dialektust beszélő bizánci térítők is közreműködtek.

3. A szláv közvetítés nyelvi öröksége. Úgy gondolom, hogy CHELIMSKIJ hiperkritikus felfogásával szemben is védhető, hogy a bizánci misszió nyomait őrzik nyelvünkben az egyházi terminológia korai szláv elemei közül azok, amelyek bizonyíthatóan balkáni eredetűek. Ezek közé tartoznak véleményem szerint a *karácsony* és a *pítvar* szavak, továbbá a *hálát ad* kifejezés.

A magyar *karácsony* szláv eredete a tudományos szakirodalomban általánosan elfogadott,³ viszont az alapjául szolgáló délszláv, esetleg szlovák nyelvjárási

² A szakirodalomban sokszor felvetik, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt is megismerkedhettek egyes keresztény fogalmakkal, és a *kereszt* szót már Levédiában átvehették az ókeletiszlávól. Ennek a hipotézisnek azonban nyelvészeti alapja nincs, bizonyítani nem lehet (vö. ZOLTÁN 2017b).

³ Nem így dilettáns körökben, ahol több más légből kapott ötlet között jelenleg a *kerecsen* 'egyfajta sólyom' szóval való azonosítása divik, mégpedig a hamis Kassai Kódexre hivatkozva koholt karácsonyi sólyomröptetés „ősi szokására” hivatkozva (vö. legújabban: WOHLFART 2018).

**kračunъ* etimológiája erősen vitatott. (A magyar *karácsony* és szláv előzményének etimológiájáról részletesen l. ZOLTÁN 1991 és 2005, 45–51, ezért itt csak a fontosabb vitapontokra térek ki.) A hazai kutatók minden nehézség ellenére kitartanak a mellett az eredetileg MELICH JÁNOSTól származó etimológia mellett, amely szerint a szó szláv alapon magyarázható: **korkъ* 'láb; lépés' > **korčiti* 'lépni' > **korčunъ* 'lépő, átlépő, forduló (nap)', vagyis 'téli napforduló' (MELICH 1908: 178). Ezt több tekintélyes szláv etimológus is elfogadta (vö. EtSlSJaz. 11: 56–58) annak ellenére, hogy szóképzési szempontból ez a levezetés hibás (az *-unъ* képző előtt a régi adatokban nem volt palatalizáció, vö. óegyházi szláv *běžati* 'fut' : *běgunъ* 'szökevény', orosz *кричатъ* 'kiabál' : *крикунъ* 'nagyhangú <ember>', tehát egy **korčiti* ige *-unъ* képzős származéka szabályosan nem **korčunъ*, hanem **korkunъ* lett volna; ráadásul az *-unъ* képző sem volt produktív az összlávban, vö. ZOLTÁN 1993). Ezzel a nehézséggel KNIEZSA ISTVÁN (1955: 254) és KISS LAJOS (1957) is tisztában voltak, de nem vetették el MELICH etimológiáját, mert a többi közkézen forgó etimológia még ennél is gyengébbnek tűnt.⁴ Etimológiai szótáraink is ezt az verziót fogadják el, a szláv szóképzési anomáliákról immár szót sem ejtve (TESz. 2: 371–372, EWUng. 2: 693, ESz. 379). Időközben azonban már 1961-ben megjelent EQREM ÇABEJ (1961) szöfejtése a román *crăciun* 'karácsony' eredetéről. Ő ugyan a román szó forrását vélte felfedezni az albánban, alapötlete azonban a szláv **korčunъ* 'téli napforduló' szóra alkalmazható. ÇABEJ abból indult ki, hogy egyrészt az egész albán nyelvterületen létezik a (geg) *kërcû*, *kërcuni*, (toszk) *kërcû*, *kërcûri* (a tő eredetileg *kërcûn*- < óalbán *karcun*-) 'tönk, rönk, tuskó' jelentésű, indoeurópai eredetű főnév, másrészt a balkáni népeknél igen elterjedt a karácsonyi tuskó- vagy rönkégetés szokása (szerb *badnjak*, bg. *бъдник*). Amint azonban azt később AGNIJA DESNICKAJA bebizonyította, nem a román *crăciun*, hanem a délszláv **kračunъ* származik az albánból, a román szó a délszlávból lett átvéve (DESNICKAJA 1976: 43–46; vö. OREL 1998: 181).⁵ A szlávba a téli napforduló pogány ünnepének „főszereplőjeként” került át az eredetileg 'tuskó' jelentésű albán szó (immár mintegy 'a tuskó ünnepe'), majd a később a téli napfordulóhoz időben közel álló keresztény ünnep neve lett. A MELICH-féle etimológiát követő szerzők teljesen figyelmen kívül hagyják, hogy a fával kapcsolatos jelentések megvannak több szláv nyelvben, így a szerbhorvát *kráčûn* 'retesz' eredetileg 'az istállóajtó bereteszelésére szolgáló fagerendá'-t jelentett (SCHÜTZ 1966); korábban ez a szó 'karácsonyi tuskó'-t is jelenthetett (SKOK 2: 175). Ide sorolhatók még: ukrán nyelvjárási *кpacчûн* 'nagy tölgyfatuskó' (JAVORNYC'KYJ 1920: 391)⁶ és a fehérorosz *кpacчûн* 'görbe és ágas fa' (ESBM. 4: 265). Mindezek a jelentések megerősítik, hogy a szó alapja egy 'farönk, tönk, tuskó' jelentésű szó lehetett, de mint láttuk, a román közvetítés csak az ukrán és szlovák nyelvjárási,

⁴ A szakirodalomban felmerült neolatin etimológiák tarthatatlanságáról l. KERĐO 2002.

⁵ A délszláv **kračunъ* szabályos reflexe egy óalbán **karcun*- alaknak, vö. óegyházi szláv *brada* 'szakáll' < összláv **bărdă*; a *č* > *c* hanghelyettesítés azzal magyarázható, hogy a szláv–albán nyelvi érintkezések kezdetén a szlávban még nem volt *c*.

⁶ Hangalakja miatt a román *crăciun*-ból, amelynek 'karácsony' mellett 'farkósbot' jelentése is van (GÁLDI 1958: 12), ezért nem indokolt elválasztani a románnal érintkező ukrán nyelvjárások *кpacчûн* 'karácsonyi kalács' szavától, ahogy azt az ESUM. (3: 80 *кpacчун2* címszó alatt) teszi.

a keresztény 'karácsony' ünnepéhez kapcsolódó alakok, illetve az ukrán 'tölgyfatuskó' jelentésű *кpачун* esetében lehetséges, sőt nagyon valószínű; a pogány kori 'téli napforduló' ünnepéhez kapcsolódó mitológiai jelentéseket – mivel ezek a románból teljesen hiányoznak – a román szó a szláv felé nem közvetíthette. Ezek a mitológiai jelentések – orosz nyelvjárási *кpачун* 'hirtelen, váratlan halál', 'gonosz szellem, ördög, démon', fehérorosz *кpачун* 'idő előtti halál', 'halál, vég', 'föld alatt élő király, mesebeli fagyisten, aki halált hoz' – a tuskóégetés pogány kori szertartásából érthetők meg: a fa gyökerei között rejtőző kígyó, a halált hozó gonosz szellem legyőzése a tuskó elégetésével, így az élet újjászületése, ezek a jelentések pedig csak az oroszban és a fehéroroszban maradtak fenn (MNM 1: 150 *бадняк* és 1: 623 *кpачун* címszó alatt, vö. ZOLTÁN 2005b).

A magyarban azonban ezeknek a mitológiai jelentéseknek nyoma sincs, de hiányzanak a fával kapcsolatos jelentések is. Hasonló a helyzet a bolgár nyelvjáráásokban is, itt az eredetileg a téli napfordulóhoz kapcsolódó szóban a 'napforduló' jelentés került előtérbe, így ott a *кpачун* 'egyres vidékeken a nyári, másutt a téli napfordulóhoz kapcsolódó népi ünnep, néhol június 8–21. között, másutt karácsony vigíliája' jelentésekben fordul elő (BER. 2: 726–727). Olyan déli szláv nyelvjárást, ahol a magyarhoz hasonlóan a *кpачун* a nagy keresztény ünnepen kívül mást nem jelent, az albániai Korçë és a görögországi Kasztória környékén találunk (BalkMac. 16. sz. térkép). Mivel a *karácsony* szó a magyarba eleve a nagy keresztény ünnep elnevezéseként került át (legalábbis semmi nyoma annak, hogy hozott volna valamit is magával egykori pogány jelentéseiből), csakis olyan szláv nyelvjárás lehetett az átadó, amelyben már végbement a 'téli napforduló' > 'karácsony' jelentésátvitel; ilyen szláv nyelvjárások pedig, mint láttuk, egyértelműen csak a görög–albán–szláv nyelvhatár vidékén mutathatók ki. Ezzel tökéletesen egybevág az is, hogy ünnepnévként a rom. *crăciun* sem jelent mást, mint a keresztény 'karácsony'-t; a román egyház ugyanis a középkorban az ohridi püspökség alá tartozott (vö. KNEZSA 1941: 31), vagyis a román egyházi terminológiára is ugyanez a szláv nyelvjárásvidék lehetett a legnagyobb hatással.

A déli szláv *kračunъ* albán etimológiájának az elfogadása azt is jelenti, hogy KNEZSA ISTVÁN (1955: 254: „Úgy látszik, hogy a honfoglaláselőtti szlávsnál lehetett elterjedve”) és EVGENIJ CHELIMSKIJ (1993: 54) véleményével ellentétben nem lehet a Kárpát-medencei szlávok öröksége nyelvünkben, így nem tartozott a szláv szubsztrátumhoz a magyarban, hanem a Balkánról „importálták” elődeink. Ennek legkézenfekvőbb közvetítői azok a macedóniai szláv nyelvjárást beszélő bizánci hittérítők lehettek, akiknek a nyelvében ez a *kračunъ* szó jelentette Jézus születésének ünnepét, nem pedig a Szent Círill és Metód által görög mintára megalkotott óegyházi szláv *roždьstvo* (tkp. 'születés'). Tehát félreértésen alapul az az újabb etimológiai szótárainkban megfogalmazott vélekedés, hogy a *karácsony* „a magyarba a keleti egyház mászavaként került a Balkánról” (ESz. 379; hasonlóan EWUng. 2: 693, ÚESz. 1: [916]). A *kračunъ* sosem volt a bizánci rítusú szlávoknál egyházi műszó, csak éppen a bizánci misszió tagjai terjesztették el a magyarokkal érintkezve; egyházi terminus a magyarban lett, ami azért figyelemreméltó, mert a későbbi nyugati térítés nem „írta felül”, nem szorították ki a 'születés' jelentésű latin (Dies Christi *Natalis*, festum *Nativitatis* Domini) és neolatin (olasz

natale, francia *noël*) vagy a 'szent éjszaka' típusú német (*Weihnachten*) minták, mint a nyugati térítés által érintett más kelet-közép-európai nyelvekben (vö. pl. lengyel *Boże Narodzenie* tkp. 'Isten születése', illetve a német–szláv hibrid cseh *vánoce*, szlovák *vianoce*).

Hasonlóképpen nyilván még a nyugati térítés előtt rögzült a magyarban a *hálát ad* 'megköszön' kifejezés, amely szintén ellenállt a latin *gracias ago* mintájának. Már MELICH JÁNOS felfigyelt arra, hogy „valahányszor a mi legrégibb bibliafordításunkban *halat* vagy *halalatat aduan* [...] fordul elő, az óbolgár evangéliumokban [...] kivétel nélkül *chvalq vьzdati* [...] fordul elő [...]”. Ennek ellenére MELICH fejtegetésének célja „valószínűvé tenni, hogy a *hála* és *hálát adni* róm. kath., még pedig szlovén átvétel nyelvünkben.” Fő kifogása az óbolgárból való eredeztetéssel szemben az, hogy az óbolgár *chvalq vьzdati* jelentése 'hálát össze- vagy feladni', a magyar *hálát adni* azonban csupán egy szláv „*hvalu* vagy *hvalu dati* (és nem *vьzdati*) kifejezésnek felel meg. Ilyen kifejezés a róm. kath. népek közül a kaj-horvátban és a szlovénban fordul elő” (MELICH 1903–1905, I/2: 262–264). Ez utóbbi érveléssel szemben KНИЕZSA ISTVÁN joggal jegyzi meg, „hogy a m[agyar] *hálát adni* pontos mása csak itt van, nem sokat mond, mert fordítva, itt, ti. a kaj-h[orvát]ban lehet magyar eredetű is”. Kevésbé indokolt KНИЕZSA kételkedése abban, hogy a magyar *hála* szó és a *hálát ad* kifejezés a keresztény terminológiába tartozott volna (KНИЕZSA 1955: 209–210), hiszen minden magyar nyelvtörténeti adat és a mai nyelvhasználat is arról tanúskodik, hogy a *hálát ad* 'köszönetet mond' kifejezés elsősorban az egyházi nyelvet jellemzi.

A TESz. KНИЕZSA jogos ellenvetését nem veszi figyelembe, hanem MELICH nyomán arra az álláspontra helyezkedik, hogy a magyarba egy szerbhorvát vagy szlovén régi **chvala* kerülhetett át. A szerzők azzal érvelnek, hogy a kaj-horvátban és a szlovénban a magyar *hálát ad* kifejezésnek is pontos mása van (TESz. 2: 31; újabb etimológiai szótáraink – EWUng. 1: 568, ESz. 281, ÚESz. 1: [678] – csak a *hála* főnevet tárgyalják). Figyelmen kívül marad eközben az a tény, hogy a magyar *hálát ad* kifejezés lényegesen korábbi adatolható, mint az idézett kaj-horvát és szlovén források, márpedig szóföldrajzi és művelődéstörténeti okokból e nyelvekben a magyarról való tükörfordítás lehetőségével mindig számolni kell.

MELICH idézett fejtegetésével szemben azonban az a legfőbb kifogás hozható fel, hogy ha a *hálát ad* kifejezés valamely latin rítusú délszláv nyelv keresztény terminológiájából származnék, akkor meg kellene találni a kaj-horvát *hvalu dati* vagy a szlovén *hvalo dati* latin forrását; erre MELICH érthetően kísérletet sem tesz, hiszen a Vulgatában a szóba jöhető helyeken a *gratias ago* kifejezés fordul elő, amely nem felel meg sem a magyar kifejezésnek, sem a MELICH szerint a magyar kifejezés mintájául szolgáló kaj-horvát vagy szlovén kifejezésnek. Véleményem szerint ezért a magyar *hálát ad* kifejezés kaj-horvát vagy szlovén etimológiája elvetendő, míhelyt bebizonyosodik vagy valószínűsíthető a *hálát ad* kifejezés bizánci rítusú szláv eredete, és elfogadható magyarázat születik az ószláv *chvalq vьzda(ja)ti* eredetére (a részletekre vonatkozóan l. ZOLTÁN 1987 és 2005, 95–102).

Az ószláv **chvala* eredeti jelentése 'dicséret' volt, a 'köszönet' jelentés másodlagos és csak néhány délszláv nyelvben van meg: az ószlávon kívül a macedónban (*фала* – csak 'köszönet', RMJ. 3: 460), a szerbhorvátban és a szlovénban

(mindkét nyelvben *hvála* – 'dicséret' és 'köszönet', EtSISJaz. 8: 118–119; vö. KNEZSA 1955: 209, TESz. 2: 31). Feltűnő, hogy a mai bolgárban – nyelvjárási szinten is – csak a 'dicséret; dicsekvés' jelentésben van meg a szó (irodalmi *хва́ла*, a nyelvjáráásokban *φάλα* is, EtSISJaz. 8: 118, vö. GEROV 5: 491). Azokban a szláv nyelvekben, ahol az említetteken kívül a régiségben a szó 'dicséret' mellett 'köszönet' jelentésben is felbukkan (ócseh, ólengyel; orosz, óukrán), a 'köszönet' jelentés kizárólag egyházi értelemben volt használatos, és ilyen értelmű használata végső soron az óegyházi szlávra megy vissza, amely befolyásolta az ócseh egyházi terminológiát és ennek közvetítésével később az ólengyelt is, a keleti szláv egyházi terminológia pedig közismert módon egyenesen az óegyházi szlávból származik az egész egyházi nyelvvel együtt.

Az ószláv *chvalq vьzda(ja)ti* a görög *εὐχαριστέω* fordításaként a legrégibb, legarchaikusabb, glagolita betűkkel írt, macedóniai eredetű óegyházi szláv evangéliumfordításokat jellemzi, míg a kelet-bolgár nyelvterületen szüksége támadt annak, hogy a görög *εὐχαριστέω* igének formailag és szemantikailag pontosabb megfelelőt találjanak. Így jött létre a 11. századi kelet-bolgár Codex Suprasliensis óta adatolható *blagodariti* ige (vö. SJS. 1: 95: *blagodar*ŧ ti o[ŧ]če jako sly a mene, míg Jn. XI, 41 a többi kódexben: o[ŧ]če *chval*ŧ tebg *vьzdaj*ŧ), amely később az orosz szerkesztésű egyházi szlávban is a görög *εὐχαριστέω* állandó megfelelője lesz. Úgy látszik tehát, hogy a mai eltérés a bolgár és a macedón szó jelentésében ('dicséret' : 'köszönet') régi keletű, már a 10–11. században is megvolt.

Az óegyházi szláv *chvalq vьzda(ja)ti* és görög (valamint latin és gót) megfelelőjének viszonyát MOLNÁR NÁNDOR vizsgálta meg részletesebben. A szerző véleménye szerint az a legvalószínűbb, hogy az óegyházi szláv kifejezés a szláv apostolok jól sikerült alkotása a *εὐχαριστέω* ige fordítására, hacsak nem kerül elő olyan görög szöveg, amely az ószlávban pontosabban megfelelő összetett kifejezést használ (MOLNÁR 1985: 20). Volt azonban a görögben egy olyan kifejezés, amely nem fordul ugyan elő az evangéliumokban, de mind jelentése, mind pedig szerkezete tökéletesen megfelel az óegyházi szláv *chvalq vьzda(ja)ti* kifejezésnek: *χαριν ἀποδίδωμι* 'köszönetet mond, megköszön, hálaival viseltetik' (SOLTÉSZ–SZINYEI 1975: 716, vö. DVORECKIJ 1: 200), amely a többek között 'köszönet, hála' jelentésű *χαρις* főnév tárgyesetéből és a 'vissza-, ki-, át-, megad' stb. jelentésű *ἀποδίδωμι* igéből áll. Véleményünk szerint az a körülmény, hogy Cirill és Metód nem alkottak tükörszót a görög *εὐχαριστέω* mintájára, azzal magyarázható a legkézenfekvőbben, hogy erre nem volt szükség, mivel az általuk ismert Szaloniki környéki szláv nyelvjárásban a görög *εὐχαριστέω* jelentésében az ezzel szinonim görög *χαριν ἀποδίδωμι* kifejezés spontánul, a tömeges méretű görög–szláv kétnyelvűség körülményei közepette kialakult *chvalq vьzda(ja)ti* tükörfelfejezése volt használatban. Ezzel okafogyottá válik CHELIMSKIJ (1993: 53) ellenvetése, miszerint az óegyházi szláv *chvalq vьzda(ja)ti* nem tükörszava a görög *εὐχαριστέω* igének.

Visszatérve a magyar *hálát ad* kifejezés eredetének a problematikájára, MELICH JÁNOSnak a bevezetőben idézett okfejtésével szemben le kell szögeznünk, hogy míg a katolikus horvátok és szlovének *hvalu dati*, illetve *hvalo dati* kifejezése a latinból nem eredeztethető, ellenben természetes módon származhat tükörfordítással a magyarból, addig az ószláv *chvalq vьzda(ja)ti* jól megmagya-

rázható a görögből. Véleményünk szerint ez a körülmény határozottan arra mutat, hogy a *hálát ad* kifejezés a magyarban nem latin, hanem bizánci rítusú szláv nyelvből származik. Figyelembe véve a magyar *hálát ad* kifejezés régiségét, és azt a tényt, hogy a latin *gratias ago* kifejezéssel való több évszázados konfrontálódás ellenére a fordítók felekezeti hovatartozásától függetlenül mind a mai napig nem szorult ki a magyar egyházi nyelvből, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ez a kifejezés már jóval a nyelvemlékekben való felbukkanása előtt a magyar keresztény terminológia szerves része volt. (A latin hatásnak tett engedmény nyilván a *hálát ad* a Károli Gáspár-féle fordításban a többes számú latin *gratias* mintájára.) Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy a *hálát ad* kifejezés az evangéliumok néhány rendkívül gyakran idézett helyén is előfordul, tehát már a hittérítés bizonyos elemi fokán is meg kellett lennie. Ugyanakkor jellegénél fogva nem tartozik a kereszténység külső jegyei közé, amelyek elnevezésével a magyarok elvben már előbb is megismerkedhettek, mint a kereszténység felvétele (pl. *kereszt*, vö. MORAVCSIK 1938: 211–212). Márpedig ha egy ilyen kifejezés nyelvi okokból nem hozható összefüggésbe a nyugati térítéssel, akkor nem marad más megoldás, mint az, hogy a szóban forgó kifejezés még az azt megelőző – szláv nyelvi közvetítésű – bizánci térítés során honosodott meg nyelvünkben.

Végül a *pitvar* szót kell megemlíteni, mely ma a népi építészet, valamint az anatómia műszava (és nyilván ezért nem tárgyalja CHELIMSKIJ az egyházi terminológia részeként), de első előfordulása az 1300 körüli Leuveni glosszákbán (*pulkul pituaranak fugliabeleul*) határozottan arra mutat, hogy dokumentálhatóan bibliai kontextusban használták először ’a pokol tornáca’ jelentésű szókapcsolatban (KNIEZSA 1955: 425; TESz. 3: 217). A magyar *pitvar* a szláv *pritvorъ* átvétele, s ez a szláv szó csak a Balkánról jöhetett, tudniillik csak a bizánci rítusú szlávoknál fordul elő, és ott az ’ortodox templom előcsarnoka’-t jelenti. Első pillantásra a *pritvoriti* ’hozzátesz, hozzáfűz’ ige főnévi származékának látszik, ráadásul az ortodox templom előcsarnoka mintegy oda van ragasztva a tulajdonképpeni templomhoz, azonban az óegyházi szlávban a *pritvorъ* mellett *pretorъ* is van (SJS 3: 315), ami arra mutat, hogy a *pritvorъ* népetimológiás átformálása csupán a középgörögből átvett *πραϊτόριον* szónak, amely a latin *praetorium* átvétele (KNIEZSA 1955: 425–426; TESz. 3: 217–218, EWUng. 2: 1169–1170). A magyar szó kétségtelenül a népnyelvi átvételnek tekinthető *pritvorъ* átvétele, amely tehát az óegyházi szláv macedóniai nyelvjárási szubsztrátumához tartozott, mert különben aligha lett volna kitéve népetimológiás „értelmesítésnek”. Ez is egy olyan szó tehát, amelyet a bizánci térítők terjeszthettek el, de semmiképpen sem tartozhatott a Kárpát-medencei szlávok szókincsébe (vö. ZOLTÁN 2015).

4. Kitekintés. A *pitvar* később világi építmények (királyi palota, majd egyszerű lakóház) előcsarnoka lett a magyarban, míg végül a parasztház részeként rögzült a köznyelvben, ahonnan a 19. század első felében beemelték az anatómiai terminológiába a latin *atrium* magyarítására. Először Bugát Pálnál fordul elő: *szívpitvarok* (1828, l. VARGA 2015: 208). A népi építészeti terminusként lassan feledésbe merülő szó ennek köszönhetően marad fenn ma is, csak egészen más közegben. A *karácsony* a vallási ünnep szekularizálódása folytán világi ünnep

is lett, így ma már nem csak keresztény terminus; a *hálát ad* azonban ma is örzi biblikus hangulatát. Mint említettük, a magyar nyelv keresztény terminológiájának további elemeit is terjeszthették a bizánci térítők, de ez a három szó eredete, története és főleg a szláv nyelvekben nyomon követhető előtörténete miatt nagy biztonsággal köthető a Szent István előtti bizánci térítéshez.

Kulcsszók: etimológia, szláv jövevényszavak, bizánci térítés.

Hivatkozott irodalom

- BALASSA JÓZSEF 1937. *A magyar nyelv életrajza*. Renaissance, Budapest.
- BalkMac. = KONESKI, BLAŽE – VIDOESKI, BOŽIDAR – JAŠAR-NAŠTEVA, OLIVERA, *Distribution des balkanismes en macédonien*. Univerzitetska pečatnica, Skopje, 1966.
- BENKŐ LORÁND 1997. A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 163–176.
- BER. = *Български етимологичен речник* 1–8 (*a – фякалка*). Ред. В. И. ГЕОРГИЕВ, В. И. (кésőbb:) ДУРИДАНОВ, И., РАЧЕВА, М., ТОДОРОВ, Т. А. БАН, София, 1971–2017.
- ЇАВЕЈ, ЕОРЕМ 1961. *Crăciun. Studii și Cercetări Lingvistice* 12: 313–317.
- CHELIMSKIJ 1988 = ХЕЛИМСКИЙ, Е. А. 1988. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: ТОЛСТОЙ, Н. И. ред., *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Наука, Москва. 347–368. [Új kiadása: CHELIMSKIJ 2000: 418–434.]
- CHELIMSKIJ 1993 = ХЕЛИМСКИЙ, Е. А. Ранняя славянская христианская терминология в венгерском языке. In: ТОЛСТОЙ, Н. И. ред., *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов, Братислава, сентябрь 1993 г., Доклады российской делегации*. Наука, Москва. 46–64. [Új kiadása: CHELIMSKIJ 2000: 436–451.]
- CHELIMSKIJ 2000 = ХЕЛИМСКИЙ, Е. А. 2000. *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи*. Языки славянской культуры, Москва.
- DESNIČKAJA 1976 = ДЕСНИЦКАЯ, А. В. 1976. О некоторых вопросах балканистики в связи с изучением карпатского лингвистического ареала. *Вопросы языкознания* 1976/3: 35–46.
- DVORECKIJ 1958 = *Древнегреческо-русский словарь* 1–2. Составил ДВОРЕЦКИЙ, И. Х. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- ЁSBM. = *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* 1–14 (А–Т). Рэд. МАРТЫНАЎ, В. У. (кésőbb:) ЦЫХУН, Г. А. Навука і тэхніка, Мінск, 1978–2017.
- ESUM. = *Етимологічний словник української мови* 1–6. Гол. ред. МЕЛЬНИЧУК, О. С. Наукова Думка, Київ, 1982–2012.
- EtSISJaz. = *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд* 1–41 (**a – *razъnъ[jъ]*). Ред. ТРУБАЧЕВ, О. Н. etc. Наука, Москва, 1974–2018.
- ESz. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta, Budapest, 2006.

- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1958. Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. kötet. (Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. 1043 lap). [Ismertetés.] *Magyar Nyelv* 54: 1–13.
- GEROV = ГЕРОВЪ, Н., *Рѣчникъ, на българскый языкъ съ тлъкувание речи-ты на българскы и на русскы* 1–5. Съгласие, Пловдивъ, 1895–1904.
- JAVORNYC'KYJ 1920 = ЯВОРНИЦЬКИЙ, Д. И. 1920. *Словник української мови* 1 (A–K). Слово, Катеринослав, 1920.
- KERĐO, JÁN 2002. Je *kračún* latinsko-románskeho pôvodu? *Slavica Slovaca* 37/2: 144–147.
- KIEFER FERENC 2010. Hungarian. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 88/3: 715–739. <https://doi.org/10.3406/rbph.2010.7801>
- KISS LAJOS 1957: *Karácsony* szavunk őstörténetéhez. *Magyar Nyelvőr* 81: 247–251.
- KISS LAJOS 1976. *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 92. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS LAJOS 1979. Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie. *Studia Slavica Hungarica* 25: 231–239.
- KNIEZSA ISTVÁN 1941. Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. In: MÁLYUSZ ELEMÉR szerk., *Erdély és népei*. Franklin, Budapest. 19–34.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KORDÉ ZOLTÁN 2018. Idegennyelv-tudás a 9–10. századi magyarságnál. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis, Acta Historica* 143: 5–21.
- KOROMPAY KLÁRA 2019. Ómagyar szókészletteni és jelentéstani kérdések az Apor-kódex alapján: *lélek, szellet, Szentlélek*. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 10. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 245–257.
- MELICH JÁNOS 1903–1905. *Szláv jövevényszavaink* I/1–2. [Franklin], Budapest.
- MELICH JÁNOS 1908. *Karácsony*. *Magyar Nyelvőr* 37: 177–178.
- MNM. = *Мифы народов мира* 1–2. Ред. ТОКАРЕВ, А. С. 2-е изд. Советская Энциклопедия, Москва, 1987–1988.
- MOLNÁR, NÁNDOR 1985. *The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Gospel Texts*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MORAVCSIK GYULA 1938. A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Szent István Emlékkönyv* MTA, Budapest. 1: 173–212.
- MTört. I/1–2. = *Magyarország története I/1–2. köt. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- OREL, VLADIMIR 1998. *Albanian Etymological Dictionary*. Brill, Leiden–Boston–Köln.
- PAPP FERENC 1967. A magyar szókinsz gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (1966. augusztus 24–28.)*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Akadémiai Kiadó, Budapest. 518–522.
- RÉVÉSZ ÉVA 2014. „Turkia” keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében. *Belvedere Meridionale* 36/1: 7–22. <https://doi.org/10.14232/belv.2020.1.4>

- RÉVÉSZ ÉVA 2016. A keleti kereszténység a kora Árpád-korban. In: MENYHÁRT KRISZTINA – DUDÁS MÁRIA szerk., *Magyarország és a keleti kereszténység – templomok, kultuszok, nyelvelmékek*. Bolgár Kulturális Fórum, Budapest. 19–33.
- RMJ. = *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања* 1–3. Ред. КОНЕСКИ, БЛАЖЕ. Институт за македонски јазик, Скопје, 1961–1966.
- SCHÜTZ, JOSEPH 1966. Der Rumänismus *crăciun* ‘Weihnachten’ im Slavischen. In: SCHMAUS, ALOIS Hrsg. *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung. Anlässlich des I. Internationalen Balkanologenkongresses in Sofia* 26. VIII. – 1. IX. 1966. Trofenik, München. 35–40.
- SJS. = *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Hlavní red. KURZ, JOSEF (később:) HAUPTOVÁ, ZOE. Academia/Euroslavica, Praha, 1966–1997.
- SKOK, PETAR, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–4. JAZU, Zagreb, 1971–1974.
- SOLTÉSZ FERENC – SZINYEI ENDRE 1875. *Görög–magyar szótár*. Második újonnan átdolgozott és bővített kiadás. Ref. Főiskola, Sárospatak. [Reprint: Könyvtérkécsítő Vállalat, Budapest, 1984.]
- STRACHOV 1988 = СТРАХОВ, А. Б. 1988. Слова с корнем *благ-/блаж-* с отрицательными значениями в восточнославянских диалектах (К проблеме влияния славяно-византийского миссионерства на язык и культуру Древней Руси). *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 37: 73–114.
- STRACHOV 2003 = СТРАХОВ, А. Б. 2003. *Ночь перед Рождеством: народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян*. Palaeoslavica XI. Supplementum 1. Palaeoslavica, Cambridge (Mass.).
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- H. TÓTH IMRE 2000. Magyar–szláv kapcsolatok a 9–11. században. *Partes Populorum Minores Alienigenae* [Szombathely] 6: 11–41.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. GERSTNER KÁROLY. [Szerkesztés alatt: <http://uesz.nytud.hu>] (2019. 07. 23.)
- VARGA ÉVA KATALIN 2015. Anatómiai nevek névalkotása Apáczai Enciklopédiájában. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 8. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 201–212.
- VERMES STEFÁNIA 1941. A magyar szókészlet etimológiai statisztikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 435.
- WOHLFART ZOLTÁN 2018. Karácsonyi sólyomröptetés. *Ősi Gyökér* 36/3–4: 91–92.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 1986. О происхождении православного славянского слоя в венгерской христианской терминологии. *Съпоставително езикознание* 11/4: 5–9.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1987. A *hálát ad* kifejezés eredetéről. In: GREGOR FERENC – NYOMÁRKAY ISTVÁN szerk., *Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 427–437.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1991. *Karácsony*. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest. 664–670.

- ZOLTÁN, ANDRÁS 1993. К вопросу о происхождении суффикса *-унъ (-unъ)* в славянских языках: *Studia Slavica Hungarica* 38: 221–227.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2005a. *Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok*. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2005b. Древнерусское слово *корочюнь* и русский фразеологизм *карачун ему пришел*. In: ВАЛЬТЕР, Х. отв. ред., *Грани слова. Сборник научных статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко*. ЭЛПИС, Москва. 76–80.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2015. Византийская миссия у венгров в X в.: Вопрос о славянском языковом посредничестве. In: ΤΑΝΙΑΟΣ, ANTHONY-EMIL ed., *Cyril and Methodius. Byzantium and the world of the Slavs*. Δήμος Θεσσαλονίκης, Thessaloniki. 658–663.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2016. A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba. 33–45.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017a. Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv* 113: 1–9. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2017.1.1>
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017b. Régi keleti szláv jövevényszavaink kérdéséhez. In: LUKÁCS ISTVÁN szerk., *Nexus Linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. ELTE, Budapest. 377–384.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2018. A *fog* segédige szláv párhuzamai. In: DUDÁS MÁRIA – DUDÁS ELŐD szerk., *Velencétől Dubrovnikig. Köszöntő kötet Vig István tiszteletére*. ELTE, Budapest. 251–264.
- ZOLTÁN, ANDRÁS – JANURIK, SZABOLCS 2018. Entlehnungen und Kalkierungen im Ungarischen. In: WITZLACK-MAKAREVICH, KAI Hrsg., *Kalkierungs- und Entlehnungssprachen in der Slavia. Boris Unbegaun zum 120. Geburtstag*. Frank & Timme, Berlin. 325–338.

Slavic elements of Byzantine rite in the Hungarian Christian terminology

The 10th-century Byzantine conversion of Hungarians was carried out through Slavic mediation, as there were many Slavic-Hungarian bilinguals among the Hungarians settled in the midst of Slavic population, and Slavic-Greek bilingual missionaries were easy to find in the Balkan provinces of the Byzantine Empire (e.g. in Macedonia). Most of the early Slavic borrowings to Hungarian came from the Slavic substrate of the Carpathian Basin (Pannonian Slavic), and this is also true of Christian terminology. Due to the high degree of similarity between 10th-century Slavic dialects, it is difficult to separate terms locally borrowed from Pannonian Slavs from those introduced by the Byzantine missionaries speaking Slavic in Hungary. However, there are some words and expressions of Balkans origin (*hálát ad* ‘give thanks’, *karácsony* ‘Christmas’, *pitvar* ‘porch’, formerly ‘limbo, edge of Hell’, etc.) that could hardly have been found in Pannonian Slavic; these were most probably brought by the Byzantine missionaries and spread among the Hungarians.

Keywords: etymology, Slavic borrowings, Christian terminology, Byzantine mission.

ZOLTÁN ANDRÁS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem